

Kun yksi ovi sulkeutuu, toinen ovi avautuu

NORMATIIVISUUDEN KARISMA, MENETYS JA MUUTOS

Varpu Alasuutari

Se oli mulle sitte semmonen piste että... et nyt kun mää oon yksin niin nyt mää teen sitte muutoksen. Että mää en niinku tavallaan kestä sitä entistä omaa itseäni, enkä voi sillä tavalla jatkaa elämää.

Tässä puheenvuorossa tarkastelen 65-vuotiaan, transsukupuolisen Tiinan¹ kokemuksia ennen ja jälkeen puolison kuoleman. Luen Tiinan kokemuksesta Lauren Berlantin (2011), Sara Ahmedin (2010; 2006) ja Jack Halberstamin (2005) teorioiden valossa keskittyen hyvän elämän, elämäntien ja queer-ajan teemoihin. Pyrkimyksenäni on paitsi tarkastella surukokemuksia transihmisten näkökulmasta, myös kritisoida hyvän elämän ja elämäntien käsitteisiin liittyvää hetero- ja cisnormatiivisuutta.² Kuten Tiinan tarina osoittaa, hyvä elämä voi löytyä myös normatiivisten elämänvalintojen ulkopuolelta, ja elämäntien voi noudattaa normatiivisten aikataulujen sijaan myös vapaammin jäsentyvää queeriä ajallisuutta.

Haastattelin Tiinaa osana väitöstutkimustani, jossa tutkin suomalaisten seksuaali- ja sukupuoli-vähemmistöihin kuuluvien ihmisten kokemuksia läheisen kuolemasta ja sitä seuraavasta surusta. Aiempi tutkimus HLBTIQ-ihmisten surukokemuksista on keskittynyt seksuaalivähemmistöihin, eikä

sukupuolivähemmistöihin kuuluvien kokemuksia läheisen kuolemasta ole aiemmin juurikaan tutkittu (Bristowe ym. 2016). Transihmisten surukokemuksiin liittyy kuitenkin hyvin erityisiä teemoja etenkin silloin, kun sukupuolenkorjausprosessi alkaa vasta läheisen kuoleman jälkeen. Tiinan kohdalla puolison kuolema ei tarkoittanut pelkästään surua ja menetystä, vaan myös hyvin konkreettisesti mahdollisuutta uuteen alkuun. Aiemmin olosuhteiden pakosta miehen sosiaalisessa roolissa elänyt Tiina vapautui leskeyden myötä elämään oman sukupuoli-identiteettinsä mukaista elämää. Tiinan tarina kertoo myös toisesta vähän tutkitusta aiheesta: sukupuolenkorjausprosessin aloittamisesta vanhemmalla iällä. Kuten Anna Siverskog huomauttaa (2014, 391), prosessin aloittamisen mahdollisuudet voivat olla vanhemmille transihmisille erilaiset kuin nuoremmille. Niihin vaikuttavat paitsi aiemmat elämäntietämykset ja -valinnat, myös ajallinen konteksti ja sen vallitsevat normit.

RAJOITTAVAT OLOSUHTEET

Tiina eli 60-vuotiaaksi asti elämää, jossa hänellä ei ollut mahdollisuutta olla vapaasti oma itsensä. Tilanne, jossa transihmiset eivät voi ilmaista sukupuol-

1 Tiina on haastattelukumppanin itselleen valitsema peitenimi. Puheenvuorossa esiintyvät sitaattit ovat katkelmia Tiinan haastattelusta ja hänen tutkimustani varten kirjoittamista teksteistä. Nimen ohella myös muita yksityiskohtia on muutettu haastateltavan anonymiteetin turvaamiseksi.

2 Cisnormatiivisuudella viitataan yhteiskunnallisiin oletuksiin, joiden mukaan sukupuoli on binaarinen ja staattinen ja sukupuolikategorioita on vain kaksi: (cis)nainen ja (cis)mies (Nord ym. 2016).

taan haluamallaan tavalla, aiheuttaa monin tavoin kärsimystä ja voi johtaa esimerkiksi työkyvyttömyyteen ja varhaiseen eläköitymiseen (Charpentier 2004, 105). Lisäksi se voi aiheuttaa sukupuolidentiteettinä tunnettuja ahdistuksen, epämuokavuuden ja eristäytymisen tunteita, joita voi verrata krooniseen kipuun (Kondelin 2017).

Tiina oli kertonut puolisolleen transsukupuolisuudestaan jo nuorena, pian naimisiinmenon jälkeen. Tämä oli kuitenkin vähätelty Tiinan sukupuoli-identiteettiä ja pitänyt tätä vain transvestisminä tai ”seksuaalisena harrastuksena”. Puolison suhtautuminen asiaan oli vaihdellut huomattavasti neljä vuosikymmentä kestäneen suhteen aikana. Välillä hän oli ollut kannustavampi ja auttanut Tiinaa pukeutumaan naisten vaatteisiin niin yksityisesti kuin julkisestikin. Välillä hän puolestaan oli suhtautunut kielteisemmin. Pari päättyi tästä syystä eroamaan, joskin he palasivat myöhemmin takaisin yhteen. Tiina piti transsukupuolisuutensa salassa työelämässä, ja konservatiivisten ystävien neuvosta hän salasi asian myös tyttäreltään. Rajoittavista olosuhteista huolimatta Tiina saattoi silti ajoittain elää naisena vapaa-ajallaan. Olosuhteet muuttuivat kuitenkin aiempaa rajoittavammiksi puolison sairastuttua vakavasti:

Ja mä en pystyny taas elämään sitä naisen elämää täysillä sillain niinku olisin halunnu, vaan se oli tilapäistä. Ja sitten taas mun lähipiiri, vaimo hyväksy tietyissä olosuhteissa ja tiettyyn pisteeseen saakka ja tietyn ajan. Et sitten kun hän sairastu niin sitte se oli hänelle punanen vaate, totta kai.

Tiina toimi puolisonsa omaishoitajana lähes kahden vuoden ajan. Omaishoitajuuden on todettu olevan kuormittavaa etenkin silloin kun hoidettavana on puoliso, sillä hoitotyölle omistautuminen vie hoitajalta yksityisyyden ja voi nostaa esiin vanhoja erimielisyyksiä (Hyvärinen ym. 2003). Näin kävi myös Tiinan tapauksessa. Puolisosta ja kodista huolehtimisen lisäksi Tiina painoi oman elämän ja sen mahdollisuuksien kaventuminen. Oman sukupuoli-

identiteetin mukainen elämä ei siis ollut Tiinalle puolison sairastaessa mahdollista, ja hänen oli tydyttävä odottamaan asioiden muuttumista.

HYVÄN ELÄMÄN UMPIKUJA

Tiinan pitkää odotusta ennen puolison kuolemaa voidaan tarkastella Lauren Berlantin (2011) luoman julman optimismin käsitteen kautta. Berlantin mukaan ihminen jää itselleen haitallisiin olosuhteisiin, koska ne luovat elämään vakautta, jonka menetyks voi olla ajatuksena vaikeampaa kuin näissä olosuhteissa eläminen. Berlant kuitenkin huomauttaa, ettei vaikeisiin olosuhteisiin jääminen ole passiivista: myös ne, jotka vaikuttavat elämän nujertamilta, pyrkivät keksimään kuinka pysyä kiinnittyneinä elämään optimisminsä säilyttäen. Berlant nimittää tällaisia paikallaanpysymistä vaativia ajanjaksoja umpikujuiksi. Yksilö ei kuitenkaan pysähdy niissä täysin vaan jatkaa toimintaansa, joskin paikallaan. (Emt. 1–2, 10, 199). Tiinan kohdalla tällaista toimintaa olivat esimerkiksi neuvottelut, joita hän kävi puolisonsa kanssa vuosikymmenten kuluessa, sekä omana itsenään eläminen siinä määrin kuin se kulloinkin oli rajoittavissa olosuhteissa mahdollista. Ennen puolisonsa kuolemaa Tiina myös tutustui uuteen ystävänsä, jolle hän kertoi tilanteestaan ja jolta hän sai merkittävää tukea. Tiinan odottaminen ei siis ollut passiivista olosuhteisiin tyytymistä, vaan hän pyrki omalla toiminnallaan tekemään elämästään sellaista, jota oli mahdollista elää.³

Berlant (2011, 27–28, 167) huomauttaa, että vaikka normatiiviset elämänvalinnat usein johtavat ihmisten kärsimyksen ja uupumiseen, niiden kuitenkin uskotaan johtavan hyvään elämään, onnellisuuteen ja sosiaaliseen yhteenkuuluvuuden tunteeseen. Normatiivisuuden karisman (emt. 44) vuoksi julman optimismin myötä jäädäänkin juuri normatiivista elämäntapaa noudattaviin olosuhteisiin. Sara Ahmed (2010; 2006) nimittää samaa ilmiötä hyvän elämän fantasiaksi. Ahmedin mukaan yksilön on seurattava tiettyä heteronormatiivista – ja cisheteronormatiivista – polkua saavuttaakseen sen, mikä yleisesti

3 Marja-Liisa Honkasalo (2013, 47) on kuvannut tämän kaltaista, hauraissa elämäntilanteissa esiintyvää toimijuutta pie-neksi toimijuudeksi, jonka avulla ihmiset voivat pyrkiä ”pitämään kiinni maailmasta silloin, kun se ei pidä kiinni heistä”.

ymmärretään hyväksi elämäksi. Oleellista tällaisessa elämässä on (heteroseksuaalisen) parisuhteen muodostaminen, avioituminen, työelämään siirtyminen, lisääntyminen ja lasten kasvatus (ks. myös Charpentier 2004; Witten 2003). Tämän elämänpolun seuraaminen tekee automaattisesti toiset asiat saavuttamattomiksi, ellei ihminen muuta suuntaa ja astu uudelle, tuntemattomalle polulle. Polun vaihtaminen tarkoittaa kuitenkin myös tutun polun luomasta turvallisuuden ja jatkuvuuden tunteesta luopumista. (Ahmed 2006, 14–17; ks. myös Sandberg 2015). Kuten Ahmed (2010, 93) huomauttaa, hyvän elämän fantasia on niin vahva, että normatiivisesta elämänkulusta poikkeava elämä on automaattisesti kuviteltu onnettomaksi. Kuitenkin juuri hetero- ja cisnormeihin mukautuminen voi tehdä onnettomiksi ne, jotka eivät koe näitä normeja omikseen. Näin ollen konventionaalinen ”hyvä elämä” ei ole hyvää elämää kaikille.

Ulkoapain Tiinan elämä näytti vuosikymmenten ajan sopivan hyvän elämän normatiivisiin kriteereihin, mutta näihin kriteereihin mukautuminen teki mahdottomaksi naisena elämisen, mikä olisi paremmin taannut hänelle hyvältä tuntuvan elämän. Kuten monet muutkin vanhemmalla iällä sukupuolenkorjausprosessin aloittaneet transihmiset (Fabbre 2014, 168), Tiina oli keskittynyt elämään perhe-elämän velvoitteiden mukaisesti aviomiehenä ja isänä, yrittäen sulkea pois omat toiveensa ja tarpeensa, jotka olivat ristiriidassa näiden roolien kanssa. Puolison kuolema oli eräänlainen särkymispiste (Ahmed 2006, 90), joka rikkoi konventionaalisen elämänkulun, teki tilaa toisenlaisille mahdollisuuksille ja mahdollisti uudelle polulle siirtymisen.

UUSI ELÄMÄ

Kuten Berlant (2011, 81) ja Ahmed (2006, 19) kuvaavat, trauma rikkoo sen mitä pidetään itsestäänselvyytenä ja pakottaa yksilön muutokseen. Vaikka puolison kuolema oli Tiinalle kova menetys, sen tuoma muutoksen mahdollisuus oli toivottu ja odotettu. Vielä puolisonsa hautajaisissa Tiina esiintyi miehen tumma puku päällä, mutta hautajaisten jälkeen hän päätti omien sanojensa mukaan ”kuopata miehen kokonaan”. Tähän kuului muun muassa miesten vaatteiden hävittäminen ja kodin sisusta-

minen uudelleen.

Puolen vuoden sisällä puolisonsa kuolemasta Tiina aloitti sukupuolenkorjausprosessin, joka eteni nopeasti ja mahdollisti hänelle kaikki hänen toivomansa hoidot ja virallisen nimenmuutoksen. Ennen menetystä löytynyt ystävä oli tässä prosessissa tärkeä tukija. Tiina oli päätöksistään avoin myös muulle lähipiirilleen. Vuosikymmenten salaamisen jälkeen hän piti läheisilleen tilaisuuden, jossa kertoi transsukupuolisuudestaan. Monet ottivat Tiinan avoimuuden hyvin vastaan, mutta pitkäaikaisen ystäväpariskunnan kohdalla yhteydenpito hiipui ja lopulta katkesi Tiinan kaapista tulon jälkeen. Myös tytär katkaisi välinsä Tiinaan hetkellisesti kokonaan, mutta heidän välinsä korjautuivat myöhemmin hyvin läheisiksi. Lisäksi Tiina löysi uusia ystäviä sosiaalisen median ja HLBTIQ-yhteisön tapahtumien kautta. Uudet ystävät tukivat Tiinaa paitsi transprosessissa ja uuden elämän aloittamisessa, myös surun kanssa elämisessä, erityisesti silloin kun Tiina ei voinut tukeutua perheenjäseniinsä. Perinteisten perhesuhteiden rinnalle kehittyi siis itse valittu queer-perhe (Israel 2005; Weston 1991).

Tiina kertoi että uuden elämänsä myötä hänestä tuli rohkeampi, avoimempi ja iloisempi. Erityisesti salailun ja kiinni jäämisen pelon päättyminen huojensi häntä. Toisaalta uuteen elämään kuului myös opettelu yksin elämiseen, puolisoa kohtaan tunnettu kaipuu ja erilaiset muistelurituaalit, kuten puolison valokuvalle puhuminen ja haudalla käynti, jotka auttoivat surun kanssa elämisessä (vrt. Castle & Phillips 2003). Tiina uskoi, että puoliso olisi lopulta hyväksynyt hänen transsukupuolisuutensa, jos olisi saanut nähdä kuinka myönteinen vaikutus oman sukupuoli-identiteetin mukaisella elämällä oli hänen hyvinvointiinsa ja kuinka myönteisesti valtaosa ihmisistä oli häneen suhtautunut. Hän ei myöskään syyttänyt puolisoaan aiemman elämänsä rajoittamisesta, vaan koki tilanteen siten, että rajoittimena oli toiminut puolison sairaus, joka oli vaikuttanut puolison suhtautumiseen.

KOHTI QUEERIÄ AJALLISUUTTA

En ole katunut hetkeäkään uutta elämääni, vaan todennut, että liian paljon hyvää olisi jäänyt pois ja kokematta, jos olisin jäänyt entiseen. [Tämä aika] on ollut monessa suhteessa paras osa elämääni, jos nyt asioita voi jotenkin vertailla. Totuuden nimesä jotain jäi pois mutta paljon tuli tilalle. Mottoni on ”Eilinen meni ja huomina on vain fantasiaa, tämä päivä ja hetki on totta”. Ja valintaan vaikutti ”Kun yksi ovi sulkeutuu, toinen ovi avautuu”.

Leskiä on perinteisesti ajateltu passiivisina kärsijöinä, jotka menettävät puolison kuoleman myötä sosiaalisen roolinsa ja paikkansa maailmassa (Martin-Matthews 2011). Tiinalle menetys kuitenkin avasi oven uuteen elämään iässä, jossa normatiivisen elämänkulkuajattelun mukaan kaikki on jo saavutettu. Tiinan elämä noudattaakin näiltä osin ajatusta queeristä ajallisuudesta. Jack Halberstamin (2005, 1–2) mukaan queeriys rikkoo normatiiviset käsitykset ajasta ja elämänkulusta ja tekee mahdolliseksi ”mielikuvitukselliset elämän aikataulut”, kuten Tiinan tapauksessa uuden elämän alkamisen yli 60-vuotiaana. Avoimemman elämän mahdollisti

leskeytymisen ohella myös aikakauden ja ympäröivän maailman muuttuminen suvaitsevaisemmaksi (Siverskog 2014).

Halberstamin kuvaama queer-ajan käsite on usein liitetty vähenevään aikaan ja epävarmaan tulevaisuuteen, etenkin 1980-luvun AIDS-epidemian kontekstissa. Siksi se korostaa nykyhetken merkityksellisyyttä, mahdollisuuksiin tarttumisen tärkeyttä ja normien ulkopuolella elämisen luovaa potentiaalia. (Fabbre 2014; Halberstam 2005.) Vaikka käsitettä ei yleensä ole liitetty ikääntymiseen, sopii se mielestäni myös Tiinan kokemuksestomuksen käsitteellistämiseen. Ikääntymisen myötä vähenevä aika ja kuoleman lopullisuus tekevät näkyväksi sen, että mahdollisuuksiin on tartuttava nyt, kun se vielä on mahdollista. Nämä mahdollisuudet voivat löytyä myös normatiivisen elämänkulun ulkopuolelta.

YTM Varpu Alasuutari on sukupuolentutkimuksen tohtorikoulutettava Turun yliopiston Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen tohtorihjelmassa Junossa. Alasuutarin tutkimusintresseihin kuuluvat mm. queerit perhesuhteet, läheisen kuolema, queer-tutkimus ja transtutkimus. varpu.alasuutari@utu.fi

KIRJALLISUUS

Ahmed, Sara (2010) *The Promise of Happiness*. Durham: Duke University Press.

— (2006) *Queer Phenomenology. Orientations, Objects, Others*. Durham: Duke University Press.

Berlant, Lauren (2011) *Cruel Optimism*. Durham: Duke University Press.

Bristowe, Katherine, Marshall, Steve & Harding, Richard (2016) The Bereavement Experiences of Lesbian, Gay, Bisexual and/or Trans* People Who Have Lost a Partner: A Systematic Review, Thematic Synthesis and Modelling of the Literature. *Palliative Medicine* 30:8, 730–744.

Castle, Jason & Phillips, William L. (2003) Grief Rituals: Aspects That Facilitate Adjustment to Bereavement. *Journal of Loss and Trauma* 8:1, 41–71.

Charpentier, Sari (2004) Heteronormatiivisuus ja työelämänkulku yli 45-vuotiaiden kertomana. Teok-

ssa Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (toim.) *Eihän heterotkaan kerro – seksuaalisuuden ja sukupuolen rajankäyntiä työelämässä*. ESR-tutkimukset ja selvitykset -sarja. Helsinki: Oy Edita Ab, 92–116.

Fabbre, Vanessa (2014) Gender Transitions in Later Life: The Significance of Time in Queer Aging. *Journal of Gerontological Social Work* 57:2-4, 161–175.

Halberstam, Jack (nimellä Judith) (2005) *In a Queer Time and Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York: New York University Press.

Honkasalo, Marja-Liisa (2013) Katveessa. Pieni toimijuus kriittisenä avauksena toiminnan teoriaan. *Tiede & Edistys* 2013:1, 42–61.

Hyyrinen, Maritta, Saarenheimo, Marja, Pitkälä, Kaisu & Tilvis, Reijo (2003) Vanhusten omaishoitajat ja tukitoimet. *Duodecim* 119, 1949–1955.

Israel, Gianna E. (2005) Translove: Transgender Persons

- and Their Families. *Journal of GLBT Family Studies* 1:1, 53–67.
- Kondelin, Sade (2017) "If I Could Touch It, It Would Be Something Sticky and Cold". Gender Dysphoria as an Embodied Experience. Hyväksytty julkaistavaksi *lambda nordica* -lehden numerossa 1/2017.
- Martin-Matthews, Anne (2011) Revisiting Widowhood in Later Life: Changes in Patterns and Profiles, Advances in Research and Understanding. *Canadian Journal on Aging* 30:3, 339–354.
- Nord, Iwo, Bremer, Signe & Alm, Erica (2016) Cisnormativitet och Feminism. *Tidskrift for Genusvetenskap* 37:4, 3–13.
- Sandberg, Linn (2015) Towards a Happy Ending? Positive Ageing, Heteronormativity and Un/happy Intimacies. *lambda Nordica* 4, 19–44.
- Siverskog, Anna (2014) "They Just Haven't Got a Clue": Transgender Aging and Implications for Social Work. *Journal of Gerontological Social Work* 57, 386–406.
- Weston, Kath (1991) *Families We Choose. Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Witten, Tarynn M. (2003) Life Course Analysis – The Courage to Search for Something More: Middle Adulthood Issues in the Transgender and Intersex Community. *Journal of Human Behavior in the Social Environment* 8:2–3, 189–224.